

Падалка С. С.
Інститут історії України
НАН України

ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛЯНСТВА В 1990–2000 РР. (МАТЕРІАЛЬНО-ПОБУТОВИЙ АСПЕКТ)

Аналізуються зміни у повсякденному житті українського селянства, з'ясовуються наслідки звуження прикладання праці на селі, особливості набуття нових ментальних установок.

Ключові слова: селянин, село, безробіття, підприємець, виробництво, само зайнятість, міграція.

Проблема удосконалення відносин у сфері праці на селі розв'язувалась повільно, спонтанно із застосуванням розрізнених за суттю, неврегульованих у часі й неадекватно спрямованих заходів. Основний акцент робився на зміну власності, грошовий обіг, оподаткування тощо. Мало місце сподівання, що закони ринку розставлять все на свої місця і будуть самоврегулювати. Як наслідок, праця селянина виявилась найменш захищеною. Держава відмовившись від тотальної регламентації соціально-трудова відносин натомість не подбала, аби створювались і працювали інші регулятори в тому числі і соціальне партнерство. Становлення нової системи соціально-трудова відносин відбувалось шляхом ігнорування власного історичного, сучасного світового досвіду, а також причин економічної кризи. В Україні з часу проголошення незалежності спостерігався низький престиж праці та недостатня її мотивація; відчуження працівників від управління, зниження творчої активності і трудової дисципліни; формалізувались підходи до організації праці. Країни з розвинутим ринковим господарством велику увагу приділяли проблемі формування нових якісних рис робочої сили; прагнули унормувати стосунки між працівниками і роботодавцями, надавали якісну систему державних соціальних гарантій. Вітчизняні економісти-аграрники схильні вважати, що в Україні у цій царині відбувались деякі позитивні явища, зокрема було створено умови для розвитку приватної форми власності і ліквідована державна монополія на використання робочої сили; розширені можливості щодо вибору форм і видів трудової діяльності, ліквідовані правові обмеження щодо мобільності робочої сили; зростання інтересу працівника у праці, що гарантує йому матеріальний достаток, та підтримання власної конкурентоспроможності, створення конкурентного виробничого середовища тощо [25, с.113].

На селі практично не діяли механізми соціального партнерства. Держава часто усувалась від функції гаранта прав і свобод громадян. А отже, часто порушувались колективні угоди між профспілками, роботодавцями і найманими працівниками в питаннях зайнятості, охорони і оплати праці.

Чинне законодавство з питань охорони праці часто ігнорувалося. Зокрема, норма Закону "Про охорону праці", що фіксувала фінансування заходів з безпеки праці в розмірі 0,5% від суми реалізованої продукції, або не виконувалась керівниками підприємств, або про неї працівники просто не знали [3, с.116].

Менеджмент в сільському господарстві у європейському його розумінні лише утверджувався. У цьому плані з'являлось чимало кваліфікаційних, психологічних перешкод. За експертними оцінками, в 2005 р. лише 15% реформованими сільгоспідприємствами керували керівники і працювали фахівці, що відповідали новим стандартам, які вимагав ринок. Про забезпечення виробництва спеціалістами у більшій мірі опікалися великі господарства.

В умовах змін форм власності відбулося так, що чимало (близько третини) підприємств очолили або стали власниками професіонали-ринковики без базової освіти. Створивши первинний капітал в інших галузях, вони почали займатися в тому числі і сільським виробництвом.

Освітньо-кваліфікаційний рівень працівників сільського господарства залишався найнижчим серед зайнятих в інших сферах економіки. Лише кожний п'ятий працюючий на селі закінчив технікум або інститут, що було вдвічі менше, ніж у промисловості, будівництві, транспорті і зв'язку, а з повною вищою – трохи більше 100 тис. чол. (6%), що в 3,5 рази менше, ніж в інших галузях [10, с.69].

Різно зростає середній вік працюючих й досяг 58 років, а частка молоді до 30 років зменшилась до 14%, чого було вкрай недостатньо для відтворення трудових ресурсів.

В Україні склалась ситуація, за якої при потужній і цілісній системі аграрної освіти, удосконаленні мережі навчальних закладів, при істотному збільшенні чисельності студентів – на селі стабільно закріплювалось не більше 7-10% випускників. Аграрники бізнесом займались фахівці, що прийшли з інших галузей.

Організація підготовки кадрів для села за державним замовленням і його збільшення не впливало прямо пропорційно на його кадровий потенціал. За даними обласних управлінь сільського господарства і вищих аграрних закладів, з 88% випускників, що одержували направлення не село, $\frac{3}{4}$ приступали до роботи, але майже половина з них через рік полишали її і переходили до інших сфер або поповнювали ряди безробітних [11, с.15].

В 2001 р. майже 10% сільського населення було неписьменним і не мало початкової освіти, і лише 5,5% здобули повну вищу освіту. Цей показник майже втричі нижчий, ніж у місті, та вдвічі, ніж у середньому по країні [4, с.89].

В сільському господарстві високою залишалася плінність кадрів. Причини: затримка з виплатою зарплати, заміна її натуроплатою, важкі умови, неprestижність праці тощо. В 2000 р. було прийнято на роботу 530,1 тис., а вибуло 746,5 тис. осіб [13, с.89].

Актуальною для сільського господарства залишалась проблема кадрового забезпечення. На поч. 2000-х років 2/3 новоствореними господарствами керували колишні керівники КСП. В Херсонській області їх було 72% [26, с.112]. Більшість яких були практиками, використовували набутий особистий досвід.

В цілому продуктивність праці у сільському господарстві залишалась низькою порівняно із зарубіжними темпами розвитку. Водночас визначити реальні показники продуктивності, на думку фахівців, було непросто в силу існування інтересу господарських органів до завищення або заниження реальних обсягів виробництва в ОПГ; вірогідної можливості подвійного обліку зайнятих у ОПГ і сільгоспідприємствах; та використання техніки, що належить великим господарствам в особистому виробництві

[2, с.76]. Оцінити також продуктивність праці одного зайнятого було неможливо через наявність прихованого безробіття, а також недосконалості, а то і відсутності статорганів на селі. Приблизно динаміка продуктивності праці обраховувалась за співвідношенням виробництва валової продукції і чисельності зайнятих. За підрахунками аграрних економістів, протягом 1990 – 2000-х років валова продукція зросла на 9,2, при скороченні зайнятих – на 6,4% [2, с.76] .

Продуктивність праці в сільському господарстві скорочувалась адекватно зниженню обсягів виробництва. Як бачимо з таблиці, протягом 1990 – 2000-х років вона впала майже удвічі. В 2000-і роки намітилось вивільнення зайнятих у ОСГ.

Зміни продуктивності праці у сільгосп підприємствах і господарствах населення [16, с.137]

Основні показники	Роки			
	1990	1995	2000	2004
Вироблено продукції на одного зайнятого, ти. грн.: усього у сільському господарстві	21,1	12,9	11,5	16,6
% (1990 р. = 100)	100	61,1	54,5	78,7
у сільськогосподарських підприємствах	17,7	10,9	8,4	18,9
%	100	61,6	47,5	106,8
у господарствах населення	42,4	17,5	15,5	15,3
%	100	41,3	36,6	36,1

Процеси, що відбувалися у сільському господарстві об'єктивно не могли впливати на підвищення продуктивності праці. Постійно зростала трудомісткість виробництва (знижувалась лише на виробництво цукрових буряків).

Слід підкреслити, що через низьку продуктивність праці в сільському господарстві виникла “непродуктивна” зайнятість. Відбувалося часто адміністративне гальмування вивільнення робочої сили, натомість, щоб сприяти цьому процесові, створюючи умови для зайнятості селян в інших галузях, таких як сільська промисловість, будівництво, виробнича й соціальна інфраструктура села. У 1990 р. в сільському будівництві та виробничій інфраструктурі села працювало близько 800 тис. осіб, у 2000 р. ця чисельність зменшилась майже втричі [10, с.593].

Сільські підприємці виявляли головним чином мляву ділову активність. Вони були нездатні адаптуватися в політико-правових, економічних умовах, що реально склалися на даному етапі.

В політико-управлінських підходах до працездатного населення багато в чому зберігались рудименти минулого, коли т.з. „трудові ресурси” не могли ставити власних цілей, мати потреби, особисті інтереси, виявляти творчу активність і призначалися лише для того, щоб ними управляли, перерозподіляли і використовували для нарощування національного доходу. Не брався у повному обсязі до уваги зарубіжний досвід, де вирішальною ознакою „людського капіталу” виступають передусім якісні характеристики – освіта, висока кваліфікація, інноваційне мислення, ініціативність, творчість. Як наслідок, протягом досліджуваних років в Україні цей „капітал” значною мірою виявився знеціненим і втраченим. У 2005 р. в сільському господарстві працювало 80,8 тис. чол. з повною вищою освітою та 152,4 тис. з неповною й базовою вищою освітою, що становить відповідно 7,9 і 14,8% чисельності працюючих, тоді як у

промисловості було удвічі більше. Навчались новим сільськогосподарським професіям 11 тис. чол., або 1,1% працюючих, а підвищували кваліфікацію 13,6 тис. (1,3%) [22, с.392]. У промисловості ці показники у десять разів були вищими.

Зазначені процеси мали першопричини. Трудові доходи працівників села не могли виконувати мотиваційну роль у відтворенні і накопиченні людського капіталу.

Окремо слід сказати і про економічну активність сільського населення. В Україні в цілому вона найвищою була в селян віком 35-39 років, найнижча – 60-70 років [7, с.256].

Держава, яка взяла на себе функцію формувати контингент працездатного населення не справлялась з означеним завданням, тому діяв саморегулюючий механізм. У державних програмах і нормативно-правових документах не прописувалося завдання створення робочих місць на селі. Як наслідок використовувались превентивні заходи у відповідь запобігти безробіттю та міграційному відтоку селян до міст та країни зарубіжжя [24, с.131].

Соціально-економічна ситуація в Україні у 90-і роки ХХ ст. на початку ХХІ ст. не сприяла поліпшенню якісних характеристик трудового потенціалу села. Участь сільського населення у суспільному виробництві та особистому підсобному господарстві супроводжувалась низьким рівнем продуктивності праці. Крім того, протягом 1990 – 1998 рр. у віковій структурі трудових ресурсів села відбулися негативні зрушення. З 8876,4 до 8110,7 тис. чол. або на 755,7 тис. чол. скоротилась загальна чисельність працездатних сільських жителів [18, с.87].

Протягом 1990-х років середньорічна чисельність зайнятих у сільськогосподарських підприємствах зменшувалась у середньому щороку на 240,6 тис. чол., а в 2001 – 2004 рр. найманих – на 319,7 тис. [25, с.113]. Ці тенденції свідчили про тотальне вимирання працівників.

Найінтенсивніше процес звуження прикладання праці на селі відбувався у виробничих галузях. За 1990 – 2000 рр. число зайнятих скоротилось на 2181,7 тис. чол. У АР Крим, Донецькій, Закарпатській, Луганській, Миколаївській, Харківській, Херсонській, Чернівецькій областях зменшення зайнятих у сільській промисловості коливалось від 5 до 33 разів [25, с.113].

Відносно менші темпи вивільнення трудових ресурсів із сільського господарства зумовлювалося і збереженням високого рівня прихованого безробіття. В 2000 р. максимальний його показник досяг 1,4 млн. чол., або 57% від загальної чисельності зайнятих у галузі працівників [25, с.101].

Протягом 2000 – 2005 рр. економічна активність сільського населення уповільнилась і не набула достатнього і стабільного рівня. Економічна наука доводить, що освіченість працівника вирішальною мірою впливає на його економічну поведінку. Зайнятість на селі залишалась найнижчою серед країн ЄС. В Україні найбільше безробітних було серед осіб віком 40-49 років, на який припадає “пік” трудової активності [5, с.149].

Найнижчі темпи вивільнення працюючих характерні були для галузей соціальної сфери, головним чином через переорієнтацію певної частини населення на приватні види діяльності (торгівлю, громадське харчування). Водночас надзвичайно гостра ситуація складалась в малих і віддалених селах, де процес руйнації соціальної інфраструктури

відбувався катастрофічними темпами і набував незворотнього характеру. За 1990-і роки чисельність зайнятих у цих сферах діяльності громадян скоротилася на 35,2%. А у Вінницькій, Житомирській, Кіровоградській, Тернопільській та Херсонській областях відповідні тенденції розвивались ще більшими темпами, а відповідні показники досягали 45 – 60% [25, с.113].

На початок 2001 р. серед сільського населення було 4,4 млн. працюючих (53,4% загальної кількості населення працездатного віку), що на 30,6% менше порівняно з даними обстеження 1996 р., причому кожний четвертий з числа зайнятих працював за межами свого населеного пункту, з них майже кожний другий – у містах і селищах. Із загальної їх кількості 55,4% були зайняті у матеріальному виробництві, 16% – в галузях освіти, охорони здоров'я, державному управлінні, 11,9 – у різних сферах промисловості та будівництва, 4,4% – на транспорті. При цьому зайнятість несільськогосподарськими видами діяльності порівняно з 1990 р. зменшилась удвічі [20, с.17]. Наведена структура зайнятості була деформованою й не відповідала світовим тенденціям, що характеризувалася зростанням частки населення, зайнятого у сфері послуг. В Україні, навпаки, протягом 1990 – 2003 рр. чисельність зайнятих у соціальній сфері села зменшилась з 1,2 млн. до 0,8 млн. [6, с.115]. Серед сільських жителів працездатного віку 2,4 млн. не працювали і не навчались, тобто кожний третій, що більше у 3,2 рази порівняно з аналогічними обстеженнями 1996 р. Протягом 2000-2003 рр. середньорічна чисельність працюючих у сільському господарстві скоротилася з 4,9 до 1,7 млн. осіб, або у 9,2 рази, що пояснювалося погіршенням соціально-економічних умов праці і життя на селі. Серед вивільнених майже 5 млн. працівників вимушено поповнили категорію самозайнятих в особистих селянських господарствах та безробітних. В 2005 р. з 8,5 млн. сільських жителів працездатного віку 4,5 – не мали постійного місця роботи [17, с.49]. Протягом 1990-2003 рр. число зайнятих в особистих господарствах зросло з 681 тис. до 2,8 млн. осіб, або в 4,2 рази, фермерських – з нуля до 142 тис. осіб. Протягом 1994-2004 рр. середній вік працюючих збільшився з 54 до 58 років. Серед безпосередньо зайнятих у сільгоспвиробництві лише 7,2% [21, с.407]. мали вищу освіту, що було найнижчим показником серед усіх видів економічної діяльності. У той час чисельність освіченої молоді до 30 років зменшилася вдвічі. Її частка серед працюючих склала лише 14% [15, с. 103].

На відміну від країн з ринковою економікою, де зайнятість у сільськогосподарському виробництві зменшувалася у зв'язку з підвищенням його ефективності, в Україні цей процес відбувався під дією, передусім, різкого звуження місткості ринку вітчизняної продовольчої продукції внаслідок падіння платоспроможного попиту населення та експансії імпорту.

Серед причин погіршення якості кадрів сільського господарства: низька мотивація праці; зміна структури виробництва; безробіття; недооцінка керівниками підприємств означення підготовки кадрів; скорочення фінансування освіти і відсутність належного соціального захисту працівників; низька ефективність матеріального виробництва; бачення керівником КСП працівника передусім як складника технологічного процесу; виробнича безправність селян.

Низькі зарплати, несвоєчасні їх виплати, відсутність морального стимулювання робило сільськогосподарську працю мало привабливою. Відбувалась інтенсивна плінність кадрів. Практично на самоплив була пущена робота органів влади і господарювання по закріпленню кадрів на селі. Спостерігалось старіння кадрів. Різко зменшилась частка молодих спеціалістів з вищою освітою.

За чинним законодавством вік трудових ресурсів села визначався відповідно: 16-59 роками для чоловіків і 16-54 роками для жінок. В 1992 р. Верховна Рада України встановила для трактористів-машиністів, доярок і свинарок нижчу на п'ять років верхню вікову межу працездатності. Така ж пільга надавалась жінкам, що народили і виховали п'ятеро і більше дітей.

Джерелом формування трудових ресурсів села виступала молодь, кваліфіковані робітничі кадри, спеціалісти сільського господарства. Водночас у значної частини сільської молоді сформувалась психологічна настанова на негативне ставлення до проживання на селі і до аграрної праці. За даними дослідницькі трудових ресурсів села К.Якуби, лише 13,2% батьків були не проти того, щоб діти успадкували їхню професію [37, с.64]. Головна причина цієї "хвороби" крилася в складних матеріальних умовах життя на селі.

Самозайнятість на селі виступала свого роду альтернативою безробіттю. В 1997 р. серед всього економічно задіяного на селі населення категорія, що забезпечувала себе сама роботою, досягала четвертої частини. Самозайнятість на селі слід оцінювати неоднозначно. В Україні до категорії громадян, що самостійно себе забезпечували роботою, відносилась більшість жителів сіл. З доповіді Міжнародного бюро праці (МБП) випливало, що самозайнятість – це процес, що все більше надій покладає на особисту ініціативу як засіб досягнення позитивних результатів у галузі зайнятості, капіталовкладень та економічного зростання. Однак у переважній більшості випадків самозайнятість розглядається просто як засіб виживання. Самозайнятість все більше привертає до себе увагу в епоху, коли у більшості країн уряди та великі підприємства неспроможні забезпечити можливість для зайнятості з достатнім рівнем заробітку тим, хто шукає роботу [9, с.10]. Найбільш поширеним цей вид діяльності був в особистому підсобному господарстві [1].

Законодавчо-нормативні акти регламентували цей вид діяльності. Зокрема, зайнятим у матеріальному виробництві вважався той член ОСГ, який мав місячний прибуток, що дорівнював або перевищував розмір мінімальної зарплати. В реаліях життя складалося по-іншому: ОСГ не мали товарного характеру і у своїй більшості слугували задоволенню особистих продовольчих потреб громадян.

Для більшості зайнятих селян ОСГ залишалось єдиним місцем трудової діяльності. Лише незначна частина їх одночасно намагалась працювати за наймом.

Вітчизняна статистика неправомірно відносила до числа економічно зайнятих селян, що працювали в особистому господарстві. Вони належали до безробітних. Такий підхід держави програмував і в подальшому неефективність використання працездатного селянства, розмивала межі регламентації діяльності ОСГ. Відомо, що ст.1 Закону України "Про особисте селянське господарство" не відносила цей вид діяльності до підприємницького.

В 2004 р. ОСГ було зайнято 2,3 млн. чол., що у 3,3 рази більше, ніж у 1990 р. [14, с.108]. Дехто з дослідників вважав, що зайнятість в ОСГ прихованою формою безробіття. А тут працювало близько 60% працездатних [23, с.4].

Скорочення виробництва на селі мало особливо негативні соціальні наслідки. Протягом 1991 – 2004 рр. оброблювані площі сільгоспугідь скоротились на 4 млн. га. Вони виявились занедбанними. Змінилась структура посівів. Менше почали висівати трудомістких культур: цукрових буряків – у 2,9 рази, кормових культур – у 2,8, льону – у 4,5 рази. Натомість розширювались високо механізовані в обробітку площі посівів соняшнику – в 2,2, ярих зернових – 1,5, сої – майже у три рази, вирощування яких не потребувало значних затрат людської праці [16, с.134]. Виявилась у більшості своїй розореними тваринницькі ферми, разом з тваринниками втратили роботу зоотехніки, ветеринари, обліковці, заготівельники та інші спеціалісти.

Протягом 1990 – 2000-х років соціальна роль ОПГ розширилась. Ці виробництва найоптимальніше сприяли закріпленню на селі жителів, поглинали надлишок робочої сили, стримували міграцію до міст.

В 2000-і роки село поступалось місту в можливому виборі сфер прикладання праці.

На 2006 р. питома вага кооперативів серед форм господарювання на селі регіонально коливалась від 36% у Луганській області, до 53,2% у Волинській. Якщо у Львівській області їх було 23, Донецькій – 10, Дніпропетровській – 36, то у Волинській – 282 і темпи ВВП у цій області значно випереджали середні по країні [19, с.85-94].

Середній розмір земельних ділянок домогосподарств становив 1,08 га. Більшість її здавалась в оренду (74,1%). В 2005 – 2006 рр. намітилась тенденція збільшення площ, на яких вирощувались культури для власних потреб. Майже 12% цих господарств мали техніку. Найману працю використовували 18%. В 2005 р. вони виробили 59,4% усієї сільгосппродукції [14 с.135].

Недостатньо залишався розвинутим професійний громадський сектор на селі. Внаслідок слабо захищались права і інтереси трудівників. Сформовані інституції існували формально, їх програмні положення були переважно декларативними. Як неприбуткові організації вони виявляли нездатність брати на себе відповідальність щодо організації роботи по захисту інтересів (здійснювати регулятивно-захистну функцію). І надалі переважали командно-адміністративні підходи в цій справі.

Проблема працевлаштування селян, як визначального фактора забезпечення належного життєвого рівня, потребувала продуктивної роботи державних органів влади, служб зайнятості зокрема. Державні органи практично лише приступили до створення робочих місць на селі. Місцеві органи влади не мали досвіду і матеріальних ресурсів для цього. Україна, маючи вагомий частку зайнятих у сільському господарстві, потребувала кардинальної реформи сільського ринку праці. В Польщі, у якій лише 7,6% населення зайнято безпосередньо в сільському господарстві, цей процес проходив швидко і безболісно. Польські гміни мали необхідні самоврядні важелі, аби успішно стимулювати само зайнятість. Жителі польських сіл виявились менш заангажованими, ніж українські селяни і активно змінювали вид трудової зайнятості. Після скасування сільських колективних господарств в Польщі керівництво гмін розробило структурні програми само зайнятості на селі, основними формами яких стали: підприємницька діяльність, три види туризму –

агротуризм, екотуризм, туризм сільський. Підприємництво стимулювалось рядом пільг, в тому числі за кожне новостворене робоче місце підприємець звільнявся від сплати 5% місцевого податку. В Польщі переважала таким чином виробнича підприємницька діяльність. В Україні ж 81% підприємців займались торговельно-посередницькою діяльністю [7, с.131]. В досліджувані роки в Україні ця справа лише становилась у двох напрямках: безпосереднє працевлаштування та інформаційно-довідникова робота. Центри діяли практично в усіх обласних, районних центрах, деяких селищах. Служби зайнятості Тернопільської області серед безробітних селян проводили заходи: „Дні профорієнтації”, „Дні проінформації”, випускали газету „Ринок праці”, надавали інформацію через офіційний сайт. Через інформаційні семінари та інші форми освіти проводилось професійне навчання, перенавчання, працевлаштування. Внаслідок, протягом 2005-2006 рр. в 1,2 рази збільшилась чисельність працевлаштованих до 15817 чол. [5, с.136].

В Україні була парадоксальною ситуація, коли на селі можливість отримати роботу були вкрай обмежені. Близько 90% сільгоспідприємств, що подавали інформацію про вакансії, згодом повідомляли про відсутність робочих місць [5, с.150]. Більшість наявних робочих місць тривалий час залишались вакантними, оскільки не приваблювали селян через низьку заробітну плату, невчасні виплати та важкі умови праці.

Головним господарюючим суб'єктом на селі залишався селянин передпенсійного або пенсійного віку з низьким професійно-освітнім рівнем, метою діяльності якого було виробництво продукції переважно для власних потреб.

Робоча сила у аграрному виробництві використовувалась неефективно. Невиправдано безкорисливо витрачався робочий час. В 2002 р. з 186,5 тис. (7,5%) сільгосппрацівників перебували у вимушеній адміністративній відпустці, 135,8 тис. (5,5%) – працювали за неповного робочого тижня. В цілому 93 млн. людино-годин належно не використовувались.

Отже, на селі в досліджувані роки суттєво змінилися можливості прикладання власної праці. На державному рівні практично не було визначено базових умов зайнятості на селі. Поширеним явищем ставала самозайнятість. В досліджувані роки спостерігалась висока трудова міграція селянства.

Падалка С.С. Повседневная жизнь украинского крестьянства в 1990- и – 2000- и годы (материально-бытовой аспект)

Анализируются изменения в повседневной жизни украинского крестьянства, определяются последствия сужения приложения труда на селе, особенности приобретения новых ментальных установок.

Ключевые слова: крестьянин, село, безработица, предприниматель, производство, само занятость, миграция.

Padalka S.S. Everyday life of the Ukrainian peasantry in 1990- and – 2000- and years (domestic aspect)

The purpose of the article is an analysis of changes in the social environment of peasantry, determination of consequences of narrowing of appendix of labour, on a mud flow, features of acquisition of the new mental settings.

Keywords: peasant, sat down, unemployment, businessman, production, employment, migration.

Використана література:

1. Агропромисловий комплекс України // <http://tect.minagro.gov>
2. Актуальні питання аграрної політики. Збірник робіт 1999-2002. – С.76.
3. Бондар В.В. Умови праці в сільському господарстві: стан і шляхи поліпшення //Економіка АПК. – 2005. – №2. – С.112-116
4. Бородіна О.М. Людський капітал як основний стратегічний ресурс сталого розвитку аграрної сфери // Економіка АПК. – 2003. – №9. – С.103-108
5. Герчанівська С.В. Вплив факторів на працевлаштування населення в аграрні підприємств Тернопільської області // Економіка АПК. – 2006. – №11. – С.135-138.
6. Гнибіденко І. Зайнятість сільського населення як похідна реформування аграрного сектор економіки // Управління сучасним містом. – 2004. – №11-12. – С.115. С.114-118.
7. Дем'янчук О.І. Розвиток процесу само зайнятості на селі //Економіка АПК. – 2002. – №7. С.131-135.
8. Економічна активність населення України 2004: Стат. зб. – К.: Держкомстат України 2005. – С.256.
9. Злупко С. Національні та регіональні особливості посткомуністичної зайнятості //Шанс. 1996. – №4. – С.9-12.
10. Історія українського селянства. Нариси в 2-х томах. – Т.2. – С.593.
11. Кириленко І.Г. Напрями підвищення конкурентоспроможності вітчизняного сільськогосподарського виробництва // Економіка АПК. – 2005. – №11. – С.68-72.
12. Крисанов Д.Ф., Шубравська О.В., Попова О.Л., Скурська Н.М., Яровий В.Д. Про довгострокову стратегію сталого розвитку агропромислового комплексу // Економіка АПК. – 2005. – №7. – С.3-11.
13. Купалова Г.І. Аналіз кон'юнктури ринку праці на селі //Економіка АПК. – 2002. – №1. – С.87-92.
14. Лупенко Ю.О., Лупенко Є.І. Тенденції зайнятості сільського населення у постреформаційний період // Економіка АПК. – 2005. – №12. – С.106-111.
15. Населення і трудові ресурси села... – С. 103
16. Попова О.Л., Скурська Н.М. Вказана праця. – С.134.
17. Прокопа І.В. Соціальні аспекти розвитку сільських територій //Економіка АПК. – 2005. – №11. – С.48-51
18. Сільський сектор України на рубежі тисячоліть... – С.87.
19. Сільськогосподарські обслуговуючі кооперативи: Практ. посіб. / Р.Голок, В.Гончаренко, Н.Іванова та ін. – К.: Урожай, 2001. – С.16; Малік М., Малік Л. Розвиток кооперативних процесів в аграрному секторі економіки // Перспективи кооперації в АПК України в умовах інтеграції в Європейський Союз: Міжнар. науково-практич. конференція, 15-16 верес. 2005 р. – Львів: Львівський держ. аграр. ун-т, 2005. – С.85-94
20. Соціально-економічні проблеми українського села і сільських територій: Матеріали до Сьомих річних зборів Всеукраїнського конгресу вчених економістів-аграрників 9-10 листопада 2005 року. – К.: УААН ННЦ “Інститут аграрної економіки”, 2005. – С. 17, 19. 83 с.
21. Статистичний щорічник України за 2004 рік / За ред. О.Г.Осауленка; відпов. за випуск В.А.Головко. – К.: Держ. комітет статистики, 2005. – С.407. 529 с.
22. Статистичний щорічник України за 2005 рік / За ред. О.Г.Осауленка. – К.: Консультант, 2006. – С. 392.
23. Трегобчук В.М., Пасхвер Б.Й., Юзефович А.Е., Прокопа І.В., Молдаван Л.В., Крисанов

- Д.Ф., Шубравська О.В., Попова О.Л., Скурська Н.М., Яровий В.Д. Про довгострокову стратегію сталого розвитку агропромислового комплексу // Економіка АПК. – 2005. – №7. – С.3-11.
24. Ціхановська О.М. Соціально-економічні проблеми використання ресурсного потенціалу села // Економіка АПК. – 2007. – №8. – С. 131-132.
25. Чикуркова А.Д. Формування і регулювання соціально-трудомих відносин в Україні // Економіка АПК. – 2005. – №1. – С. 111-116.
26. Чорний Г.М. Стратегічні напрями забезпечення АПК керівниками – професіоналами // Економіка АПК. – 2001. – №10. – С. 112-115.
27. Якуба К.І. Сільська жінка і розвиток соціальної сфери в сільській мережі // Економіка АПК. – 2005. – №11. – С. 62-68.

Петрова А. І.
Національний педагогічний університет
імені М. П. Драгоманова

ДО ПИТАННЯ ПРО ІСТОРІОГРАФІЮ ОКУПАЦІЙНОГО РЕЖИМУ НА ПОДІЛЛІ (1941-1944РР.)

У статті подано огляд історіографії окупаційного режиму на території України в роки Другої світової війни. Центральне місце відводиться аналізу питань, які пов'язані з динамікою розвитку та методами втілення окупаційною владою національної, економічної, соціальної, культурної політики на Поділлі.

Ключові слова: історіографія, окупаційний режим, Поділля, Друга світова війна.

Петрова А. К вопросу про историографию оккупационного режима на Подолье (1941-1944 гг.)

В статье представлен обзор историографии оккупационного режима на территории Украины в годы Второй мировой войны. Центральное место отводится анализу вопросов, связанных с динамикой развития и методами воплощения оккупационной властью национальной, экономической, социальной, культурной политики на Подолье.

Ключевые слова: историография, оккупационный режим, Подолье, Вторая мировая война.

Petrova A. To a question about the historiography of the occupation regime in Podolia (1941-1944)

The article provides an overview of the historiography of the occupation regime in Ukraine during the Second World War. The central place given to the analysis of issues related to the dynamics of development and implementation methods of colonial rule to national, economic, social and cultural policy in Podolia.

Keywords: historiography, occupation regime, Podolia, World War II.

Історія Другої світової війни в цілому продовжує залишатися важливим напрямом світової та вітчизняної історичної науки. Багато змін відбулося у світі після того, як пролунали переможні салюти у 1945 році, але й сьогодні викликає інтерес все, що пов'язане з суворим військовим часом. Розглядаючи історіографічний процес, ми бачимо, що на різних етапах розвитку суспільства на перший план висовувалися ті чи